

TÜRKİYE İLAHİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt / Vol: 1, Sayı/Issue: 2, 2017

Sayfa: 121-134

Received/Geliş: Accepted/Kabul:

[04.-11.-2017] – [29.-12.-2017]

Sûfî Geleneğin Çokkültürlü Yaşama Katkısı¹

İbrahim İŞİTAN

Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
Assoc. Prof. Dr., Selçuk University, Islamic Sciences Faculty

Orcid ID: 0000-0003-2427-2476

ibrahimisitan@hotmail.com

Öz

Tasavvuf, İslam inancının mânevî boyutunu inceleyen bir bilim dalı olarak, bireyin ruhsal gelişimi için gerekli tutum ve davranışlar üzerine durur. Bu nedenle sûfî yaşam mânevî karaktere sahip olması nedeniyle dinin bâtinî/kalbî boyutunun gelişmesini temin eder ve bu da insânî boyutların derinlemesine anlaşılması konusuna katkıda bulunur. Bu durumda bireyin anlayış seviyesi yükselir ve farklı kültürde olan diğer bireylerle anlaşması ve yaşaması kolaylaşır. Bu çerçeveden bakıldığında sûfî yaşam, günümüzde öne çıkarılan farklı kültürlerle bir arada yaşama anlamında kullanılan çokkültürlü yaşam tarzının gelişmesine katkı sağlar. Farklı inanç ve kültürde olan insanların bir arada yaşama gerekliliği olduğuna göre, birlikte yaşama kültürünün temel prensiplerini belirlemek bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır. Karşılıklı saygı ve anlayış ve özellikle de kendi inanç ve kültür yapımızdan farklı olan bireylerin düşüncelerini anlama ve bizimle ortak yönlerinin olduğunu kavrama birlikte yaşamak için gerekli bir durumdur. Bu çerçeveden bakıldığında insanı ve onun eğilimlerini merkeze alarak düşünce geliştiren sûfî hayat tarzının çokkültürlü yaşama katkı sağlayacağını söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Barış, Birlikte Yaşam, Çokkültürlülük, Kalp, Sûfizm.

The Contribution of Sufi Tradition to Multicultural Living

Abstract

Sufism, as a discipline investigating the spiritual dimension of Islamic belief, focuses on the attitudes and behaviors which are necessary for the spiritual development of the individual. Because the individual possesses the spiritual character, sufi individual ensures the development of spiritual dimension of the religion, which contributes to a deep understanding of human dimensions. When considered from this point of view, Sufi life contributes to multiculturalism with respect to coexistence of with varied cultures which is emphasized today. Since the obligation of people has in different beliefs and cultures to live together, it is a necessity to determine the basic principles of co-existence culture. Mutual respect, understanding and especially understanding the thoughts of individuals who are different from our own beliefs and culture, and sensation of their shared perception with us is an essential condition for living together. From this perspective, it is possible to say that the Sufi way of life, developing notion by centering on the human and its tendencies, contributes to the multicultural life.

Keywords: Peace, Living together, Multiculturalism, Heart, Sufism.

---

¹ Bu makale, 17-18/05/2017 tarihinde Azerbaycan'ın Şamahı kentinde yapılan 3. Uluslararası Hamza Nigari Türk Dünyası Kültürel Mirası Sempozyumu'nda tebliğ olarak sunulmuş metnin makale formatına çevrilmiş halidir.

Giriş

Çokkültürlülük/Multikültüralizm, farklı kültürlere sahip birey ve grupların aynı toplumda birlikte barış içerisinde yaşaması anlamında kullanılan bir kavramdır. Çokkültürlülük, dil, din, ırk, tarih ve coğrafya açısından farklı kökenlerden gelen birey ve grupların aynı toplumda tek bir siyasal birim halinde ve ortak sınırlar içinde birlikte yaşamaları anlamına gelir ve farklı kimliklerin birlikte yaşayabilme yeteneğini gösterir. Kültürel çeşitliliği ifade eden çokkültürlülük, toplumun türdeş bir bütün oluşturmadığı ve farklı etnik, kültürel ve dinî grupların birlikte yaşamasını belirten bir çeşit çoğulluğu ifade eder. Bu nedenle çokkültürlülük aynı mekânı paylaşan insanların birbirlerine saldırmalarını engelleyen bir yaşam tarzını belirtir. Buna göre çokkültürlülük farklı kimliklerin ve kültürel değerlerin barış halinde birlikte yaşama sanatını icra edebilme kabiliyetini gösterme anlamına gelir.²

Tarihi süreçler dikkatle incelendiğinde, geçmiş dönemlerde yaşamış bütün medeniyetler insanların bir bütün halinde birlikte nasıl yaşayabileceği konusuna eğilmiş ve kendi inanç ve felsefelerine göre çeşitli çözümler üretmiştir. Her medeniyet kendi inanç ve düşünce zaviyesinden birlikte yaşama modeli geliştirmeye çalışmış ve bunu siyasal destek bulduğu ölçüde diğer inanç ve düşünceye sahip toplumlara aktarmaya ve hatta zorla uygulamaya gayret etmiştir. Bu çerçeveden bakıldığında, çokkültürlü yaşam aslında insan kadar eski bir hayat tarzıdır denebilir, çünkü insanoğlu var olduğu ilk andan itibaren farklı kültürler geliştirmiş, birlikte yaşama tecrübesini kazanmış ve barış içerisinde yaşadığı gibi çatışma durumlarını da görmüştür. İlk insan Hz. Âdem (as)'in iki çocuğu arasındaki inanç farklılığı aynı zamanda iki farklı kültür gelişimine de yol açmış, daha sonraki dönemlerde dil, renk, ırk, inanç vb. farklılıklar nedeniyle çeşitli milletler, kavimler, kültür ve medeniyetler oluşmuştur.³ Peygamberler insanları vahiy kültürü çerçevesinde dinî yaşama davet ederken, buna karşı duran bir grup da hep olmuş ve bu da farklı inançların ve kültürlerin oluşmasına yol açmıştır.

Çokkültürlü yaşamın en temel problemi, farklı benlik ve kimliklere sahip grupların yaşam modellerinin – inanç ve felsefî yapılarının – dolayısıyla sosyal yaşamlarının aynı olmaması nedeniyle toplumsal hayatta birlikte ve uyumlu bir şekilde nasıl yaşanacağı meselesidir. Teorik olarak bakıldığında, her fikre ve inanca saygı duymak gerekir prensibinin realitede bütün

² Bu konuda bilgi almak için bk. Yusuf Genç, 'Postmodern Süreçte Çokkültürlülüğün Yeri', http://www.sosyalsiyaset.net/documents/postmodern_surec.htm, s. 1-2.

³ Kurân-ı Kerim Allâh'ın insanları tanışınlar ve kaynaşınlar diye grup grup, kabile kabile yarattığını ifade ederek dil, ırk ve coğrafya farklılıklarını kaynaşma ve birlikte yaşamaya yardımcı unsurlar olarak kabul ettiğini beyan etmiş olmaktadır: '*Ey insanlar! Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdar olandır*' (Hucurât, 49/13).

boyutlarıyla yaşanmasının çok kolay olmadığını farkında olmak gerekir. Çünkü yönetim gücünü elinde bulunduran siyasal erkin daha çok toplumda hâkim olan grupların beklentilerini öne çıkarabilmesi nedeniyle, kamusal alanda her grubun beklentilerine istenilen seviyede cevap vermek mümkün olmayabilmektedir. Bu noktada önem arz eden durum, aynı inanç ve kültüre sahip olan bireylerin aynı mekânı paylaşma konumunun mümkün olup olmaması ve kendine ait özel hukukunun uygulanıp uygulanmaması meselesidir. Aynı inanç ve kültürü paylaşan bireylerin kendi aralarında kendi inanç değerlerine ait özel hukuku uygulama imkânının olması yaşamlarına rahatlık ve mutluluk katar ve bu, kendi kültürlerinin ürünlerini diğer farklı kültürlerle paylaşma imkânını sunar.

Geçmiş tarihimize bakıldığında çokkültürlü yaşamın en önemli örneklerinden birinin Osmanlı toplumunda hayata geçirildiğini görmekteyiz çünkü Osmanlıda toplum Müslim ve Gayrimüslim yani Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar şeklinde ikiye ayrılmakta ve her sosyal grup Osmanlı Devleti'ne karşı farklı şekilde sorumluluklar taşımaktaydı. Müslümanlar ve Gayrimüslimler birbirleriyle irtibat halinde oldukları halde kendi mahallelerinde kendi inançsal kültürlerini bağımsız olarak yaşamaları, hayatı kolaylaştırıyor ve bireylerin kendi kimlikleriyle yaşamlarını sürmelerine fırsat veriyordu.⁴

Modern üniter ulus devlet fikri aynı kamusal alanda aynı kurallar çerçevesinde yaşam sürme zorunluluğu getirmesi nedeniyle çokkültürlü yaşamı sıkıntıya sokmuş ve kültürel çatışmaların meydana gelmesine yol açmıştır. Göç vb. sebeplerle çokkültürlü yaşamla modern dönemlerde karşılaşan Batı devletleri çeşitli çözümler üretmeye çalışmışlar fakat istenilen seviyeye ulaşma imkânı henüz bulunamamıştır. Her Avrupa ülkesinde kendi hukuk kuralları çerçevesinde çözümler aranmış ve azınlık grupların inanç felsefelerine cevaplar üretilmeye gayret edilmiştir. Fakat hukuk kurallarının herkes için aynı olması ve kamusal alanın ortak paylaşımı her grubun kendini istediği gibi tam ifade edememesine yol açmış ve dolayısıyla bireysel ve grupsal anlamda kimlik krizlerine neden olmuştur.⁵ Azınlık gruplarının ayrı mekânlarda kendi kültürlerini net bir şekilde ortaya koyamamaları ve kendi aralarında kendi inançsal değerlerinin kurallarını uygulayamamaları

⁴ Bu konuda bilgi almak için örnek olarak bk. Meropi, Anastassiadou, 'İstanbul'da Yaşayan Rumların Sosyal Hayatında Din', *'Antik Çağ dan XXI Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi ve Din'*, çev. İbrahim İşitan, c. 5, ed.: Coşkun Yılmaz, İstanbul: 2015, s. 90-119.

⁵ Çokkültürlülük ve kimlik konusunda bilgi almak için bk. Selçuk Erincik, 'Kimlik ve Çokkültürlülük Sorunu', *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl. 52, sayı. 2, (2011): s. 219-241.

nedeniyle hâkim Avrupa kültürü içerisinde asimile olmakla yüz yüze kalmışlardır.⁶

Bu açıklamaların ışığında şunu söylemek mümkündür: İlk insanla birlikte vahiyle oluşan farklı dinî anlayış ve akımlar olduğu gibi bunun karşısında oluşan farklı anlayış ve akımlar da olagelmıştır. Bu durumda dinî ve dinî olmayan kültürlerin oluşması ve karşı karşıya gelmesi söz konusu olmuş zaman zaman uyumlu yaşam tarzları ve zaman zaman da çatışmalar meydana gelmiştir. Bu nedenle gerçekçi ve adalete uygun bir şekilde birlikte yaşama şartlarını maddî ve mânevî boyutlarıyla hazırlamak gerekmektedir. Bu çerçeveden bakıldığında biz de bu makalemizde sûfî geleneğin ortaya koyduğu yaşam tarzının farklı kültürlerin ve inançların birlikte yaşama kabiliyeti anlamında kullanılan çokkültürlü yaşama sanatına katkısını ortaya koymaya çalışacağız.

Sûfî Geleneğin Birlikte Yaşamaya Katkısı

Tasavvuf, İslam dininin mânevî boyutuyla alakalı bir ilim dalı olarak kabul edilir ve ağırlıklı olarak dinî yaşamın ahlâkî yönüyle ilgili olduğunun altı çizilir. Bununla birlikte, ahlâkın inanç ve ibadet boyutlarıyla da ilgili olması nedeniyle tasavvufun dinin bütün yönleriyle ilgilendiğine de şahit olmaktayız. Buna göre tasavvufun dinî yaşamın kalbî boyutta hakiki olarak yaşanmasıyla ilgili bütün konularla ilgilendiğini söylemek gerekmektedir. Buna göre sûfî yaşam, dinin mânevî anlamda yaşanmasına yol açan ruhî arzu ve isteklerin gelişmesi ve tam tersine buna engel olan maddî istek ve dünyevî arzuların etkisinden kurtulma konusu üzerine çalışır. Bu amaçla mânevî ilkelere göre yaşama sanatını hayata aktarmak için gerekli mücâhede⁷ yöntemleri üzerine çalışan sûfî gelenek, mânevî yola girmiş bireye çeşitli riyâzetler⁸ salık verir ve alt benliğin bencil arzu ve isteklerini kontrol altına almayı ve sınırlı bir şekilde tatmin edilmelerini sağlayacak uygulamaları önerir. Bu şekilde bir hayat tarzının bireye ruhsal değer yargılarına göre yaşamayı sağlaması ve hayatın sunduğu her fırsatı bu çerçevede değerlendirmesi beklenir. Bu durumun sûfî bireye hikmetle hareket etme kabiliyeti kazandırdığı düşünülür ve bu şekilde ilâhî iradenin mânevî bir tarzda tecellî ettiği kabul edilir.⁹

⁶ Asimilasyon ve çokkültürlülük ilişkisi konusunda örnek olarak bk. Mustafa Kemal Şan-İrfan Haşlak, 'Asimilasyon ile Çokkültürlülük Arasında Amerikan Anaakımını Yeniden Düşünmek', *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)*, yıl. 7, sayı. 1, (2012): 29-54.

⁷ Sûfî geleneğe *mücâhede* denilince kötülüğü emreden nefse ve şeytana karşı verilmesi gereken mücadele akla gelmektedir (Bk. Süleyman Uludağ, 'Mücâhede', *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), c. XXXI, s. 440).

⁸ Sûfî geleneğe *riyâzet* nefsi terbiye etmek için onu birçok tabii ve meşru arzu ve isteklerden mahrum bırakmayı ifade eder (Süleyman Uludağ, 'Riyâzet', *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008), c. XXXV, s. 143).

⁹ Sûfî geleneğe *hikmet* kavramı amel ve bilgi bütünleşmesinden meydana gelen ilim olarak kabul edilir. İnsan'ın, gücü oranında, dış âlemdeki nesnelere hakikatini olduğu gibi bilip, ona göre hareket etmesinden bahseden ilme hikmet denir. Söz ve davranıştaki isabet, olanı olduğu

Sûfî gelenek, keşf¹⁰ ve ilham¹¹ yoluyla bilgi elde etmeyi ve tavır ve hareketlerini bu bilgiye göre belirlemeyi hedefler ve hiçbir şeyi tesadüfe bırakmamayı ister. Buna göre sûfî yolun geliştirdiği mârifet/ilâhî hakikat bilgisi¹² bireyin tutum ve davranışlarını ruhunun kabiliyetlerine göre şekillendirmesine yol açar. Mânevî gelişimin yeri olan kalbin ilâhî nurla aydınlanmasına ve bedensel organların da bu aydınlanmayla iyi ve güzel davranışlar sergilemesine neden olduğu üzerinde durulur.¹³

Söz konusu bu aydınlanma, sûfî geleneğin öngördüğü seyrü sülûk diye adlandırılan bâtnî/içsel yolculukla gerçekleşir. Sûfî yaşam tarzının öngördüğü bu mânevî yolculuk kalbin yönünü ruha doğru çevirmesi ve ruhla arasında bulunan makamları tek tek aşmasıyla ancak gerçekleşir. Bu makamlar genel olarak yedi mertebe olarak belirlenmiş ve her evrede kalbin yeni bir nur çeşidiyle aydınlanması sağlanmıştır.¹⁴

Sûfî gelenek bütün varlığı ve dolayısıyla da insan tabiatını Yaratıcı gücün yansımaları/tecellîsi¹⁵ olarak kabul eder ve bu nedenle de bu dünya şartlarında her bakımdan düzenin oluşabilmesi için O'nun kullanım kılavuzunun yol göstericiliğinde yaşanması gerektiğini öngörür. Bu nedenle, her şeyden önce her varlığın tabiatı tanınmalı ve buna uygun davranış kalıpları oluşturulmalıdır. Buna göre, her bireyin yaratılışında hangi güçlerin ve özelliklerin ağırlıkta olduğunu bilmek mânevî yolculuğun gerçekleşebilmesi için gerekli gözükmetedir. Bu bilgi sâlike mânevî yolculuğunda eşlik edecek olan mürşidi tarafından sağlanır ve ona göre seyrü sülûk metodu belirlenir. Bu çerçeveden bakıldığında her sûfî grubun özel bir meşrebe yani mânevî yolculuk biçimine sahip olduğunu ve bu yolun yolcuları olan müritlerin de

gibi bilmek de, hikmet olarak değerlendirilir (Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Ankara, Rehber, 1997, s. 121).

¹⁰ Sûfî gelenek *keşf* kavramını perde arkasında ve aklın ötesinde olduğu için gâib olan bazı şeyleri bilme ve Allah'ın tecellîlerini temaşa etme anlamında kullanmıştır (Süleyman Uludağ, 'Keşf', *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002), c. XXV, s. 315).

¹¹ İslam düşüncesinde ilham Allah'ın, doğrudan veya melek aracılığıyla iyilik telkin eden bilgileri insanın kalbine ulaştırması şeklinde anlaşılmalıdır (Yusuf Şevki Yavuz, 'İlham', *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), c. XXII, s. 98).

¹² Sûfî gelenek *hakikat* terimini zâhirin ardındaki örtülü ve gizli mâna, dinî hayatın en yüksek seviyede yaşanarak ilâhî sırlara âşina olunması şeklinde tanımlar (Mehmet Demirci, 'Hakikat', *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), c. XV, s. 178).

¹³ *Nûr* kavramı hakkında bk. Süleyman Uludağ, 'Nûr', *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), c. XXXIII, s. 244-245.

¹⁴ Bu konuda bilgi almak için örnek olarak bk. İbrahim İştan, 'Halvetiyye Geleneğine ve bir Halvetiyye Şeyhi olan Sofyalı Bâlî Efendi'ye Göre Sülûkün Yedi Evresi', *Marife*, yıl. 10, sayı. 1, (2010): s. 91-106.

¹⁵ Sûfî gelenekte *tecellî* seyrü sülûkle nefsin aydınlanması ve tecellî eden varlığın idrak edilmesi ve metafizik ve kozmolojik anlamda Hakk'ın yaratma eylemi olarak değerlendirilmiştir (Semih Ceyhan, 'Tecellî', *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001), c. XL, s. 241-242.

tercihlerini kendi kişiliklerine uygun meşrepten yana yaptıklarını söylemek gerekmektedir.¹⁶

Sosyal psikolojide grupların oluşumu ve gelişimi üzerine yapılan araştırmalar iç-grup dış-grup üyelerinin farklı davranış biçimlerine sahip olduklarını göstermektedir. İç-grup üyelerinin benzeşmeleri nedeniyle birbirlerini daha iyi algıladıklarını fakat dış-grup üyelerini dış grup homojenliği algısı yanılığısıyla sebebiyle önyargıyla değerlendirdiklerini araştırmalar ortaya koymuştur. İç-grup yakınlığı ve dış-grup uzaklığı, iç-grup üyelerinin her türlü davranışını doğru kabul etme ve dış-grup üyelerinin tutum ve davranışlarını hatalı bulma tutumuna yol açmaktadır.¹⁷

Söz konusu ettiğimiz içsel ve dışsal etkiler nedeniyle fikir ayrılıklarının çatışmaya dönüşmemesi için grupların yüksek seviyede gerçekleşmesi gereken ahlâkî ve mânevî değer yargılarına sahip olmaları gerektiği anlaşılmaktadır.¹⁸ Dinî inanç ve uygulamalardan asıl maksadın birlikte yaşama gücünü göstererek toplumsal ve siyasal anlamda bütünleşmiş bir ümmet olma düşüncesini Allâh'a kulluk amacıyla gerçekleştirmeyi hedeflemiş evrensel bir medeniyet kurmak olduğunu kabul edersek, bunun gerçekleşmesi için ahlâkî ve mânevî değer yargılarının önemli bir fonksiyon icra ettiğini söylemek gerekmektedir. Müslüman toplumların temel hedefi Allah'a kulluk yapmaya vesile olacak kalitede bütünleşmiş bir ümmet bilinci ve yapısı oluşturmaktır. Bu durumda söz konusu bu ümmetin bireyleri zaten iç-grup bilinciyle yaşayacakları için birbirlerini kolayca anlama imkânına sahip olacaklar ve birbirlerine karşı önyargıyla davranma hatasına düşmeyeceklerdir. Bu yaşam tarzı Müslüman olmayan gruplarla da birlikte yaşama sanatını kolaylaştıracak bir tecrübe olarak kabul edilebilir. Çünkü kendi inancınız çerçevesinde oluşan farklılıklara saygı duymayı öğrenmek aynı zamanda diğer inanç değerlerine göre yaşayan gruplara da saygı duyma gücünü kazandıracaktır. Bu noktada şunu da vurgulamak gerekmektedir ki, bir grubun yaşam tarzına saygı duymak onun yaşam modelini benimsemek anlamına gelmemektedir. Farklı yaşam tarzlarına saygı duymak gerektiği algısı bazen onu benimsemek ve kabul etmekle karıştırılabilmektedir.¹⁹

Söz konusu ettiğimiz bu hedef, ahlâkî ve mânevî değer yargılarının çok yüksek seviyede yaşanmasını gerekli kılmaktadır. Eğer tabiatı gereği dogmatik olmaktan uzak olması gereken ahlâkî ve mânevî değer yargıları

¹⁶ *Meşreb*, hayat tarzı, anlayış tarzı, duyuş ve tutum biçimini gösteren bir kavramdır (Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, s. 181).

¹⁷ Bk. Aysel Kayaoğlu, 'Gruplar Arası İlişkiler', *Sosyal Psikoloji*, ed. Sezen Ünlü, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını, n. 1288, c. 2, 2013, s. 72-96.

¹⁸ Bk. Tahsin Görgün, 'İbn Haldun', *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999), c. XIX, s. 543.

¹⁹ Geçmiş dönemlerde yaşamış İslam medeniyetleri birlikte yaşama konusunda ciddi tecrübeler yaşamıştır. Bu konuda bilgi almak için örnek almak için bk. Nevzat Fırat Kunduracı, 'İslam Medeniyetinde Birlikte Yaşama Kültürü', *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, yıl. 15, sayı. 34, (2015): s. 61-88.

standart bir yapıya bürünürse arzu edilen kalite elde edilemez. Bu konuda sūfî yaşamın ortaya koyduğu mânevî benlik dönüşümü modeli önem arz etmektedir. Çünkü mânevî yolculuğa çıkmış sâlikten beklenen belli kalıplara giydirilmiş her türlü tutum ve davranışlardan sıyrılıp, dini düşünce açısından kayıtlanmış ve dogmatik bir yapı kazanmış fikirlere kurtulmaktır.²⁰ Çünkü sūfî yaşam, seyrü sülûk ile kazanılan mânevî tecellîler sayesinde, bir yandan alışılmış ve alt benliğin geliştirmiş olduğu tutum ve davranışlardan kurtulma, diğer yandan da kalıplaşmış düşünce yargılarından soyutlanma amacına yönelik çalışmaktadır. Bu noktada vurgulanması gereken önemli bir nokta, mânevî karakterli sūfî gruplar içinde bulunduğu halde beklenen ahlâkî olgunluğa ulaşamayan bireyler de sūfî düşüncelere dogmatik bir şekilde bağlanabilir, ayrılıkçı fikirlere sahip olabilir ve diğer gruplara karşı önyargılı davranabilirler.²¹

Sūfî gelenekte gerçekleştirilen seyrü sülûkun/mânevî yolculuğun amacı, doğumdan itibaren bireyin kişiliğinde yerleşen kalıplaşmış algı ve düşünceleri, tutum ve davranışları – söz konusu ettiğimiz mânevî tecellîlerle – mânevî karakterli fikir ve değerlendirmelere, tavır ve hareketlere dönüştürmektir.²² Bu dönüşüm bireye mânevî hürriyet/fakr çerçevesinde hareket etme kabiliyeti kazandıracığı için, kişi her türlü algı ve değerlendirmelere mesafeli durur ve her türlü fikir ve düşüncenin hangi durum ve şartlarda kabul edilip edilmeyeceğini veya uygulanıp uygulanmayacağını hesaplar.²³

Sūfî gelenekte mânevî yolculuk – yukarıda ifade edildiği gibi – yedi mertebede gerçekleşir ve her mertebede benlik çeşitli riyâzet ve mücâhedelerle öngörülen olgunluk/kemal seviyesine ulaşır ve bir sonraki mertebeye geçme imkânı bulur.²⁴ Bir kılavuz/mürşit eşliğinde ve gözetiminde gerçekçi bir ölçme ve değerlendirmeyle geçilen her aşamada arzu edilen davranış kalıpları gerçek durumlarda – her türlü yanıltıcı değerlendirmelerden kaçınılarak – test edilir ve böylece benlik olgunlaşması

²⁰ Bu konuda örnek olarak bk. İbrahim İştan, 'Ebü'l-Hasan Harakânî'ye Göre Sūfî Benlik Dönüşümü', *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, c. 2, s. 1, (2013): s. 181-194.

²¹ Önyargı sosyal psikolojinin önemli konularından biridir. Olumlu önyargılar olabileceği gibi daha çok olumsuz olarak yapılır. Bir birey veya grup hakkında herhangi bir bilgiye dayanmadan, kalıpyargılara dayalı olarak geliştirilen önyargı bireyler ve gruplararası ilişkilerde olumsuz etkiler oluşturur. Kişilik Psikolojisi ve Önyargı konusunda bilgi almak için örnek olarak bk. Nil Gürel, 'Kişilik Psikolojisi, Önyargının Psikolojisi ve Kamuoyu: Gordon Allport ve Walter Lippmann'ın Görüşleri Çerçevesinde Bir Değerlendirme', *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, yıl. 2, sayı 2, (2011), s. 101-134.

²² Sülûk kavramı hakkında bilgi almak için bk. Süleyman Uludağ, 'Sülûk', *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), c. XXXVIII, s. 127-128.

²³ Tasavvuf literatüründe *fakr* mânevî hürriyeti ifade eden bir kavramdır. Her türlü dünyevî ve nefsanî ilgi ve alakalardan kurtulma anlamına gelmektedir. *Fakr* kavramı hakkında bk. Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, trc. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh, 1991, s. 439-449.

²⁴ Nefs ve mertebeleri hakkında örnek olarak bk. Ahmet Ögke, *Kur'an'da Nefs Kavramı*, İstanbul: İnsan, 1997.

gerçekçi bir zemine oturtulur. Böyle bir bireyden her türlü şeytânî ve nefsânî hile ve tuzaklara aldanmaması beklenir ve benliğini zorlayıcı durumlarda çetin bir mücâhedeyle mânevî karaktere uygun tavır takındırması arzu edilir.²⁵

Söz konusu ettiğimiz mânevî yolculuk vasıtasıyla sûfî geleneğin elde etmek istediği bazı davranış kalıplarını konumuz açısından değerlendirirsek şu noktalara vurgu yapmak mümkündür:

Sûfî düşünce – yukarıda ifade edildiği gibi – her varlığın ve dolayısıyla her insanın ilâhî zâtın bir yansıması/tecellîsi olduğunu kabul eder ve her bireyin özünde/ruhunda taşıdığı özel bir değer/ayn-ı sâbite²⁶ olduğunu vurgular. Bu nedenle de öngördüğü mânevî yolculuk sayesinde bu özün kabiliyetinin bireyin yaşamına ve dolayısıyla sosyal hayata aktarımını hedefler. Bu algı ve anlayış her bireyin farklı bir boyutta hayatı yaşamasının doğal olduğunu kabul etmek anlamına da gelmektedir. Bu nedenle sûfî birey diğer bireylerin gerçekleştirdiği benlik gelişimine saygı duymayı öğrenir.

Her bireyin farklı bir ilâhî tecellîye mazhar olduğunu kabul eden sûfî birey, diğer insanların gerçekleştirdiği tecellîlere de kulak verir ve onların kazandığı kültürel değerlerden istifade etme yoluna gider. Bu da diğer bireylere açılma ve onların yaşam tarzlarına ilgi duyma fırsatını verir. Bu şekilde sûfî bakış tarzı bireye önce kendi zâtını/özbenliğini yani kendi bireysel hakikatini keşfetmesini ve ardından diğer bireylerin keşfettikleri hakikatleri almasını ve kendi benliğine katmasını ister. Çünkü sûfî hayat evrensel benliğe ulaşma arzusuyla yaşam sürmeyi önerir ve bunun da bütün mevcûdâtla birlikte yapılacak mânevî yolculukla mümkün olabileceğini ifade eder. Bu durum sûfî bireye diğer insanlara ve varlıklara açılma ve onlarla içsel anlamda iletişim kurma fırsatı verir. Ayrıca sûfî geleneğin kâinatı Yaratan varlıkla bütünleşmeyi hedeflemesi ve bunun gerçekleşmesi için da yaratıklarla münasebet kurulması gereğini vurgulaması, bireye bütün varlığa ve dolayısıyla insana hizmet etme durumunu doğurur. Söz konusu bu hizmet duygu ve düşüncesi diğer insanlarla iyi iletişim kurma ve onların ilgisini bir şekilde çekerek, mânevî yolculukla kazandığı ilâhî hakikatleri onlara aktarma fırsatı vermektedir. Çünkü ilâhî hakikatler ancak onları elde eden bireylerin yardımıyla mümkün olabilmektedir.²⁷

Barış içinde birlikte yaşamın sağlanması için sûfîler bazı metotlar geliştirmiş ve bunları uygulamaya koymuşlardır. Bunlardan en önemlisi insandaki nefsânî arzu ve istekleri uyandıran dünya ve dünyadakilere karşı ilgisiz

²⁵ Bu durum tasavvuf literatüründe Hürriyet kavramıyla ifade edilir. Hürriyet kavramı konusunda bilgi almak için bk. Abdulkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 364-367.

²⁶ A'yân-ı sâbite kavramı hakkında bk. Ebu'l-'Alâ Affî, 'Mutezile'nin Ma'dum Nazariyesi ile İbn Arabî'nin A'yân-ı Sâbite Nazariyesinin Karşılaştırılması, çev. Cağfer Karataş, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl. 6, sayı 6, (1994): s. 267-276.

²⁷ Bk. İbrahim Işıtan, *Sûfî Psikolojisi, Sülemi'ye Göre Benlik Dönüşümü*, Ankara: Divan, 2014, s. 149-153.

kalmayı/zühdü öğrenmektir. Çünkü bir şeye karşı ilgi ve alaka devam ettikçe ona karşı olan sevgi ve bağlılık da artarak devam eder. Bu nedenle fâni görülen ve sadece vazifesini yerine getirebilmesi için bir müddet geçici ve emanet olarak verilen dünyevî varlıklara karşı gereğinden fazla ilgi göstermemeyi öğrenmek insan için en temel vazife olarak kabul edilmiştir. Buna göre barış içinde birlikte yaşamın sağlanması ile dünyaya ilgi duymamak arasında doğrudan ilişki vardır. Sûfî geleneğin öngördüğü zühd yaşamının gerçekleşmesi için dünyevî ve uhrevî beklentilerden uzak olunması beklenmektedir. Dünya ve ahiret nimetleri insan zihnini çeker ve kalp bunlarla ilgilenmeye başlarsa, kişinin bu nimetlere karşı hırsı artar ve dünyevî ve uhrevî nimetlere karşı ihtiraslı bir duruma düşer. Her türlü nimete karşı mesafe koymak ve yalnız Yaratıcının rızasını ve memnuniyetini aramak içsel huzuru ve sosyal barışı sağlamak için gerekli görülmüştür.²⁸

İnsani ilişkilerin sağlıklı yürüyebilmesi için affetme tutumunun önem arz ettiğini modern psikolojide yapılan araştırmalar ortaya koymaktadır. Sûfî gelenek de, başkalarının hatalarını görmeme tutumunu öne çıkarır ve dolayısıyla bireylerarası ilişkilerde affetme prensibinin uygulanmasını öngörür.²⁹ Sûfî uygulamada diğer insanların bize karşı yaptıklarında ilâhî hikmetleri arama düşüncesi öne çıkar ve böylece yapılan yanlışların bizden kaynaklandığını da hesaba katma bir tutum olarak kendini gösterir. Bu ruh hali içerisinde olan sûfî bireyin diğer insanların kendisine karşı yaptığı yanlışları affetmesi ve hatta görmemesi mümkün hale gelir. Buna karşın sûfî bireyin Yaratıcıya ve topluma karşı yapılan hataları aynı oranda affetmediği görülmektedir çünkü söz konusu olan Allah ve kamu hakkıdır. Nefsine karşı durabilme eğilimi sûfî bireyi ben merkezli yaşamaktan çıkarmakta ve Yaratıcı ve toplum için davranabilme kıvamına kavuşturmaktadır. Bu kabiliyetin birlikte yaşama kültürünü geliştirici bir özelliğe sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Toplumsal anlamda barış içerisinde birlikte yaşamın en üst düzeyde sağlanmasının en temel özelliklerinden biri de adaleti sağlamaktır. Adaletin sağlanmadığı yani her varlığa hakkının verilmediği toplumlarda barışın sağlanması mümkün değildir. Sûfî yaşamın kendini gerçekleştirme adına her şeye hakkını vererek adaleti hayata geçirme arzusu bu anlamda önem arz etmektedir. Bilginin, düşüncenin, dikey ve yatay bütün ilişkilerin her türlü sahtelikten ve ikilikten uzak olmasını öngören sûfî yol, her türlü bağın ve ilişkinin hakikat sevgisi üzerine kurulmasını gerekli görür. Hakikat ilmini arama ve bu çerçevede hikmetli davranmayı öne çıkarma seyrü sülûkun hem

²⁸ Zühd konusunda bilgi almak için bk. Kadir Özköse, 'Zühd ve Sûfilerin Zühde Yükledikleri Anlam, Tasavvufta Dünyevileşmeye Tepkisel Yaklaşım', *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 6, s. 1. (2002): s. 175-194.

²⁹ Bk. Kamil Yaşaroğlu, 'Kin ve Nefreti Sevgiye Dönüştüren Erdem: Affetmek', Kutlu Doğum Haftası 'Hz. Peygamber Kardeşlik Ahlakı ve Kardeşlik Hukuku' Sempozyumu, (2013): s. 231-247.

gereği hem de hedefi olarak kabul edilmiştir.³⁰ Bu zorunluluk ve amaç – yukarıda ifade edildiği gibi – bireysel çıkar ve beklentileri geriye bırakmayı ve diğer insanların ihtiyaç ve menfaatlerini öne çıkarmayı gerektirir. Bu nedenle sûfiler bireyin kendi çıkarlarına kullanma ihtimaline karşı ruhsatlarla/dinen verilmiş izinlerle hareket etmeyi tercih etmemişler, azimetle yani dinen zor olanı uygulamaya koymayı hedeflemişlerdir.³¹ Bu tercih insanlar arası ilişkilerde ve toplumda barışın yaşama geçirilmesine yardımcı bir unsurdur. Çünkü zor olanı tercih etmek başkalarının ve toplumun menfaatini öne çıkarmakla doğru orantılıdır. Ayrıca bir bireyin veya grubun zor olanı tercih etmesi, örnek olma bakımından diğer birey ve grupları da zor olanı tercih etmeye yönlendirebilir. Bu durum toplumda ahlakî anlamda en üst düzeyde davranma gücünün ortaya çıkmasına ve barış içerisinde birlikte yaşama ortamının da sağlanmasına dolaylı olarak katkıda bulunur.

Toplumda barış içerisinde birlikte yaşamın sağlanması için önemli unsurlardan biri de güven ortamının sağlanmasıdır. Bireysel ve sosyal anlamda güvenin sağlanması barış ortamının meydana gelmesine doğrudan etki eder. Bu konuda psikoloji biliminde yapılan araştırmalar bireyin doğumundan itibaren çevresine güven duygusuyla bağlanmasının önemini ortaya koymuş ve bunun insan ruh sağlığı açısından değerini belirtmişlerdir. Bireysel ve sosyal anlamda güven duygusundan mahrum olan insanların strese düşmeleri ve daha da önemlisi depresyona düşmeleri mümkündür. Bu çerçeveden bakıldığında hayatta olup biten hadiseleri – yukarıda ifade edildiği gibi – hakikat bilgisinin verdiği hikmet nazarıyla görmek iç huzuru elde etmede ve dolayısıyla barış içerisinde birlikte yaşamayı sağlamada yardımcı olur.³²

Sûfi gelenek bireye daha çok bireysel ahlakıyla ilgilenmesini ve başkalarının işleriyle ve durumlarıyla ilgilenmemesi gerektiğini salık verir³³ ve bu durum diğer insanlarla ilişkilerde daha az problem yaşanmasına yol açar. Bunu sûfi ahlak *'kendine suizan fakat başkalarına ise hüsnü zan tavrına sahip olma'* ilkesiyle ifade eder. İcedönük/bâtınî yaşamı öne çıkaran ve ruhsal derinliğini keşfetmekle meşgul birey yaşamın dışadönük boyutuyla ilgili meselelere mesafeli davranma ve onlara mânevî anlamlar yükleme gayretiyle uğraşır ve diğer insanların davranışlarının kötü etkilerine karşı direnç gösterebilme gücünü kazanır. Sûfi bireyin diğer bireylere olan bu ilgisi, hem bireylerarası ilişkilere hem de sosyal ilişkilere olumlu bir şekilde yansır. Düşünce ve yaşam

³⁰ Sûfi literatürde hakikat kavramı üzerine bilgi almak için bk. Mehmet Demirci, 'Hakikat', *DİA*, s. 178-179.

³¹ Bk. İbrahim Işıtan, 'Kuşadalı İbrahim Halvetî'ye Göre Mânevî Şahsiyet Gelişimi', *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c. 5, s. 6, (2016), s. 1705-1706.

³² İman kelimesinin güven anlamı dikkate alındığında din-güven duygusu dikkat çeken bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu konuda bilgi almak için örnek olarak bk. Hüseyin Emin Sert, 'Kur'an-ı Kerim Işığında Güven Duygusunun Kaynağı Olarak Müslümanlık Bilinci', *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl. 3, sayı 2, (2008): s. 197-225.

³³ Bk. İbrahim Işıtan, *Sûfi Psikolojisi, Sülemi'ye Göre Benlik Dönüşümü*, s. 136.

tarzlarını benimsemediği diğer birey ve gruplara saldırgan davranışlar göstermesine engel olur. Birey veya gruplar kendilerine yakın görmedikleri diğer birey veya gruplara karşı – uygun gördükleri zaman – saldırganlık davranışı gösterme eğilimi taşırlar.³⁴ Söz konusu bu saldırganlık davranışından kurtulmak için kişinin düşmanlık hissini dengelemesi gerekmektedir. Bu çerçeveden bakıldığında sûfî yaşam diğer kötü tutumlar gibi düşmanlık tutumunu da terbiye eder ve ancak Hak için düşmanlık duygusunu taşımayı uygun görür; bireysel çıkarlar için düşmanlık hissi sûfî bireyin yaşamında yer almaz.

Ayrıca sûfî gelenek bir grup halinde yaşamayı önerir ve fenâ fillâh/Allah'ta yok olma makamına yükselebilmek için fenâ fil-ihvân/kardeşlerde yok olma makâmından geçmek gerektiğini vurgular.³⁵ Grup dinamiğini en üst düzeyde yaşama zorunluluğu sûfî bireye kendi bencil tutum ve davranışlarından kurtulması gerektiğini öğretir. Bu durum önce kendine benzer insanlara karşı saygı duyma ve hoşgörülü davranma fırsatı verir ve daha sonra da kendinden farklı birey ve gruplara saygı duymayı ve hoşgörülü davranmayı öğretir.

Sûfî geleneğin gündeme aldığımız bu ve benzeri ilke ve prensipleri mânevî yola giren bireye kendi zâtında mevcut olan ruhî ve ilâhî hakikatleri kavrama gücünü sunması ve aynı şekilde diğer bireylerin de potansiyel olarak aynı güce sahip olabileceklerini fark etme fırsatını tanınması, sûfî bireyin kendi elde ettiği bireysel kültürünü aşip diğer farklı kültürlerle de açılmasını sağlayabileceğini ifade etmeyi mümkün kılmaktadır. Bu durum farklı bireylerin ve kültürlerin bir arada yaşamasını kolaylaştıran bir etkiye sahiptir. Bu nedenle insan merkezli bakış tarzına sahip sûfî geleneğin çokkültürlü yaşamayı kolaylaştırıcı bir özelliğe sahip olduğunu söylemek mümkün gözükmektedir.

Bu çerçeveden bakıldığında İslam dini ilkelerinden hareketle sûfî geleneğin geliştirmeye çalıştığı mânevî ahlak prensiplerinin birlikte yaşama kültürünü geliştirmeye sağlayabileceği katkısı güncelliğini korumaktadır. İbn Haldun'un belirttiği gibi mülk/devlet asabiyetle/dayanışmayla kurulur fakat uzun süre devamı ise ahlâkî faziletlerin varlığıyla mümkün olmaktadır.³⁶ İslam Medeniyet Tarihi dikkate alındığında sûfî düşünce ve yaşam nazarî ve amelî boyutlarıyla İslam toplumlarında bir tutkal görevi görmüş, farklı toplum kesimlerini bir arada tutma konusunda etki etmiş ve İslam inancının farklı toplumlara sağlıklı bir şekilde tanıtılmasını sağlamada katkıda bulunmuştur.

Sonuç

³⁴ Saldirganlık konusunda bk. Derya Hasta-Müzeyyen Eda Güler, 'Saldirganlık: Kişilerarası İlişki Tarzları ve Empati Açısından Bir İnceleme', *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl. 4, sayı. 1, (2013): 64-104.

³⁵ *Fenâ* kavramı hakkında bilgi almak için bk. Mustafa Kara, 'Fenâ', *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), c. XII, s. 333-335.

³⁶ Tahsin Görgün, 'İbn Haldun', *DİA*, s. 548-549.

Çokkültürlülük geçmiş toplumlar da olduğu gibi günümüz toplumlarında da güncelliğini koruyan bir meseledir. Farklı kimlik ve inançların birlikte yaşama zorunluluğu hayatın bir gerçekliği olarak kabul edildiğinde, çokkültürlü yaşam model veya modellerini bulmak ve sağlıklı bir şekilde hayata aktarmak zorunluluğu doğmaktadır. Bu durumdan kaçış gerçekliği inkâr anlamına geldiğine göre o zaman çokkültürlü bir toplumu idare etmenin ahlâkî ve sosyal normlarını oluşturmak gerekmektedir. Bu çerçeveden bakıldığında İslam dininin temel prensipleri etrafında gelişme gösteren ve İslam mânevîyatı olarak da kabul edilen sûfi geleneğin geliştirdiği ahlâkî ve mânevî davranış kalıplarının çokkültürlü toplumsal yaşama katkı sağlayacağını düşünebiliriz. Bu durumda günümüzde tasavvufun öne çıkardığı bazı prensipleri güncellemeli ve birlikte yaşama konusunda bunlardan istifade etmelidir.

Sûfi yaşamın insan sevgisi üzerine kurulu olduğu dikkate alınabilir ve sûfilerin bu konuda geliştirdikleri davranış kalıpları toplumsallaşabilir. Örneğin sûfilerin hemcinslerinden incinmeme ve onları incitmeme anlayışlarının birlikte yaşamı kolaylaştırıcı özelliği güncellenebilir.

Sûfi geleneğin içimizdeki beni keşfetme düşüncesi gündeme alınabilir ve bireylerin ve grupların önce kendileriyle ilgilenmeleri ve başkalarının işleriyle ancak onlara hizmet edebilme amacıyla ilgilenmeleri düşüncesine vurgu yapılabilir. Psikolojik açıdan bakıldığında bireyin kendi üzerine eğilmesi benlik gelişimini sağlayan bir durum olduğu halde, bireyin başkalarının işleriyle ilgilenmesi kıskançlık ve haset gibi ahlâkî problemler doğurması nedeniyle ruh sağlığını bozucu bir yönünün olduğu üzerine durulabilir.

Özetle söylersek, sûfi yaşamın dünya ve dünyevilikten ayrılma ve kurtulma savaşı vermesi üzerine durarak, bu dünyanın bir imtihan yeri olduğu konusu üzerine durulmalı ve önemli olanın Yaratıcımızla karşılaşma meselesi olduğunun altı çizilmelidir. Böylece birey içinde yaşadığı dünya hayatının sadece bir uğrak yeri olduğunu kavrar ve diğer hemcinsleriyle barış içerisinde yaşamaya gayret eder. Bu durumda hem bireysel hem de toplumsal sağlık korunmuş olur.

Sûfi hayatın çokkültürlü yaşama katkısının iki boyutlu gelişme gösterebileceğini söylemek mümkündür: Bireysel ve sosyal. Bireysel anlamdaki gelişme, bireyin seyrü sülûk/mânevî yolculuk sayesinde farklı ruhî dinamiklerine ve gerçekliklerine erişme imkânı bulması nedeniyle çoklu bakış tarzını kazanmasıdır. Kendi ruhî gerçekliklerini keşfeden bireylerin diğer bireylerin gerçekliklerini daha kolay elde edecekleri göz önüne aldığımızda, mânevî yolculukta mesafe almış bireylerin önemi açıktır. Sosyal anlamdaki gelişme ise, kendilerini tanıyan ve keşfeden bireylerin oluşturduğu grup ve toplumların ahlâkî ve mânevî anlamda daha dinamik ilişkiler kuracağı gerçeğidir; bu durum sosyal bilişin mânevî değer yargılarına göre şekillenmesi anlamına gelir. Söz konusu bu bireysel ve sosyal mânevî biliş,

bireysel ve sosyal barışın ve dolayısıyla mutlu yaşamın kaynağı olarak görülebilir.

Kaynakça

AFÎFÎ, Ebu'l-'Alâ, 'Mutezile'nin Ma'dum Nazariyesi ile İbn Arabî'nin A'yân-ı Sâbite Nazariyesinin Karşılaştırılması, çev. Cağfer Karataş, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl. 6, sayı 6, (1994): s. 267-276.

ANASTASSİADOU, Meropi, 'İstanbul'da Yaşayan Rumların Sosyal Hayatında Din', 'Antik Çağ dan XXI Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi ve Din', çev. İbrahim İştan, c. 5 ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: 2015, s. 90-119.

CEBECİOĞLUI, Ethem, *Tasavvuf Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Ankara, Rehber, 1997.

CEYHAN, Semih, 'Tecellî', *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 20011), c. XL, s. 241-242.

DEMİRCİ, Mehmet, 'Hakikat', *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), c. XV, s. 178-179.

ERİNCİK, Selçuk, 'Kimlik ve Çokkültürcülük Sorunu', *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl. 52, sayı. 2, (2011): s. 219-241.

GENÇ, Yusus, 'Postmodern Süreçte Çokkültürlülüğün Yeri', http://www.sosyalsiyaset.net/documents/postmodern_surec.htm.

GÖRGÜN, Tahsin, 'İbn Haldun', *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999), c. XIX, s. 543-555.

GÜREL, Nil, 'Kişilik Psikolojisi, Önyargının Psikolojisi ve Kamuoyu: Gordon Allport ve Walter Lippmann'ın Görüşleri Çerçevesinde Bir Değerlendirme', *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, yıl. 2, sayı 2, (2011), s. 101-134.

HASTA, Derya-GÜLER, Müzeyyen Eda, 'Saldırganlık: Kişilerarası İlişki Tarzları ve Empati Açısından Bir İnceleme', *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl. 4, sayı. 1, (2013): 64-104.

İŞİTAN, İbrahim, 'Halvetiyye Geleneğine ve bir Halvetiyye Şeyhi olan Sofyalı Bâlî Efendi'ye Göre Sülûkün Yedi Evresi', *Marife*, yıl. 10, sayı. 1, (2010): s. 91-106.

İŞİTAN, İbrahim, *Sûfi Psikolojisi, Sülemi'ye Göre Benlik Dönüşümü*, Ankara: Divan, 2014.

İŞİTAN, İbrahim, 'Kuşadalı İbrahim Halvetî'ye Göre Mânevî Şahsiyet Gelişimi', *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c. 5, s. 6, (2016): 1698-1715.

KARA, Mustafa, 'Fenâ', *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), c. XII, s. 333-335.

KAYAOĞLU, Aysel, 'Gruplar Arası İlişkiler', Sosyal Psikoloji, ed. Sezen Ünlü, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını, n. 1288, c. 2, 2013, s. 72-96.

KUNDURACI, Nevzat Fırat, 'İslam Medeniyetinde Birlikte Yaşama Kültürü', *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, yıl. 15, sayı. 34, (2015): s. 61-88.

KUŞEYRÎ, Abdulkerim, *Kuşeyrî Risâlesi*, trc. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh, 1991.

ÖZKÖSE, Kadir, 'Zühd ve Sûfîlerin Zühde Yükledikleri Anlam, Tasavvufta Dünyevileşmeye Tepkisel Yaklaşım', *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 6, s. 1. (2002): s. 175-194.

SERT, Hüseyin Emin, 'Kur'an-ı Kerim Işığında Güven Duygusunun Kaynağı Olarak Müslümanlık Bilinci', *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl. 3, sayı 2, (2008): s. 197-225.

ŞAN, Mustafa Kemal – HAŞLAK, İrfan, 'Asimilasyon ile Çokkültürlülük Arasında Amerikan Anaakımını Yeniden Düşünmek', *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)*, yıl. 7, sayı. 1, (2012): 29-54.

ULUDAĞ, Süleyman, 'Keşf', *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002), c. XXV, s. 315-317).

ULUDAĞ, Süleyman, 'Mücâhde', *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), c. XXXI, s. 440-441.

ULUDAĞ, Süleyman, 'Nûr', *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), c. XXXIII, s. 244-245.

ULUDAĞ, Süleyman, 'Riyâzet', *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008), c. XXXV, s. 143-144.

YAŞARAOĞLU, Kamil, 'Kin ve Nefreti Sevgiye Dönüştüren Erdem: Affetmek', Kutlu Doğum Haftası 'Hz. Peygamber Kardeşlik Ahlakı ve Kardeşlik Hukuku' Sempozyumu, (2013): s. 231-247.

YAVUZ, Yusuf Şevki, 'İlham', *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), c. XXII, s. 98-100.

